

Şamanik Ritüellerde Kullanılan Entojenlerin Tıp Tarihi Açısından Değerlendirilmesi: Geleneksel Derleme

Evaluation of Entheogens Used in Shamanic Rituals in the Concept of History of Medicine: Traditional Review

İlkim KARAKAPICI^a, Müge DEMİR^a

^aHacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD, Ankara, TÜRKİYE

ÖZET Şamanizm, kabile çağlarından günümüze ulaşmış bir inanç sistemidir. Yaşamı anlamlandırmaya çalışan ve doğanın bir parçası olan insanların ihtiyaç ve sıkıntılarının giderilmesi amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu dünyadaki günlük yaşam sorunlarının, öteki dünyanın müdahalesi olduğu ve öbür dünyadaki ruhlarla iletişim kurulduğu düşünülen bu inanç sisteminde, Şamanların vecd tekniği uygulayarak yaptığı ritüeller önemli yer tutmaktadır. Vecde ulaşmak, bir diğer anlamıyla ekstaz hâli, bilinç durumunun değişimi olarak ifade edilmektedir. Şamanlar, bu konuma ulaşabilmek için trans durumunu tetikleyici davranışlarda bulunmaktadır. Vecd hâline geçmenin bir yolu da psikodelik (entojen) maddeler tüketmektir. Özellikle Güney Amerika'daki Şamanlar, ekstazik konuma geçebilmek için bu ritüellerde çeşitli halüsinojenler (entojenler) kullanılmaktadır. Günümüzde Şamanlık yapan kimseler ve entojen kullanılarak yapılan Şaman ritüelleri mevcuttur. Yaşamında anlam arayan modern insan, spirüel gelişme, ruh sağlığı ve duygusal anlamda iyileşme amacıyla bu ritüellere katılmaktadır. Bu maddelerin yararları ve zararları tam bilinmemekle beraber psikodelik maddelerin, ruh hastalıklarının tedavilerinde kullanıldığı deneysel çalışmalar da mevcuttur. Şamanizm inancına göre kutsal sayılan bu maddelerin, günümüzde tedavi amacıyla kullanılabilirliğinin düşünülmesi ilginçtir. Bu makalenin amacı, temel olarak Şaman ritüellerinde ruhlar âlemi ile bağlantıya geçmek için yapılan ritüellerde, kullanılan entojenleri toplu biçimde ele almak ve değerlendirmektir. Çeşitli ülkelerde tıbbi kullanımları araştırılan psikodelik maddelerin tarihteki yerinin, etnobotanik ve psikiyatri çalışmaları yapan kişilerce bilinmesinin ufuk açıcı olacağını düşünmekteyiz.

ABSTRACT Shamanism is a belief system that has survived from tribal times. It emerged in order to meet the needs and solve the problems of people who are trying to make sense of life and are a part of nature. In this belief system, which is thought the problems of daily life are the interference of the other world and to communicate with the spirits in the next world, it is important that rites performed by Shamans in ecstasie state. To be raptured in other words ecstasie status refer to altered states of consciousness. In order to reach this position, Shamans act to trigger the trance state. One way to ecstasie is to consume psychedelic (entheogens) substances. Shamans use various hallucinogens (entheogens) in these rituals in order to achieve ecstasie status, especially in South America. In this day and age, there are Shamans and Shamanic rituals with entheogens. The modern people, who is looking for meaning their lives, participates in these rituals for the purpose of spiritual development, mental health and emotional healing. The benefits and harms of these substances are not fully known, there are also experimental studies in which psychedelic substances are used in the treatment of mental illnesses. It is interesting to think applying these substances in order to healing today which are sacred according to the belief of Shamanism. The purpose of this article is basically in Shaman rituals, the ceremony of the connection with the spirit world, collecting and evaluating the entheogens are used. We think that knowing the historical place of psychedelic substances, whose medical uses have been researched in various countries, will be eye-opening for people who work in ethnobotany and psychiatry.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm; tıp tarihi; entojen; şaman ayini; psikodelik

Keywords: Shamanism; history of medicine; entheogen; shamanic ritual; psychedelic

ŞAMANİZM

24.000-29.000 senelik Şaman objelerinin Dolni Věstonice'deki kazılarda ortaya çıkması, Fransa Las-

caux Mağarası'nda MÖ 15-13.000 yıllarından kalan motiflere rastlanması, Paleolitik ya da Neolitik Çağ'da Şamanizm'in başladığını göstermektedir.^{1,2} Orta Asya'da çok yoğun bir kültür oluşturmasından

Correspondence: İlkim KARAKAPICI

Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD, Ankara, TÜRKİYE/TURKIYE

E-mail: ilkim.karakapici@gmail.com

Peer review under responsibility of Turkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics, Law and History.

Received: 18 Aug 2021

Received in revised form: 18 Nov 2021

Accepted: 06 Dec 2021

Available online: 15 Dec 2021

2146-8982 / Copyright © 2022 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

dolayı Şamanizm en çok bu bölge ile anılmaktadır. Eliade, Şamanizm'i Sibiryaya ve Orta Asya'ya özgü bir dinsel olgu olarak tanımlamaktadır.³ Ancak Avustralya'daki Aborjinlerde, Kuzey Kutup Bölgesi'ndeki Eskimolarda, Amerika'daki Kızılderililerde, Afrika ve Güney Amerika'daki yerlilerde ve Orta Asya devletlerinde izleri görülen, neredeyse evrensel sayılabilecek Şamanizm; kültür, din, inanç sistemi şeklinde anılarak bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. Günümüzde yaklaşık 650.000 kadar Şaman'ın olduğu düşünülmektedir.²

ŞAMANİZM'İ TANIMLAMAK

Bugüne kadar üzerine sayısız kitap ve makale yazılan Şamanizm'i tanımlamak, araştırmacıların görüş birliği olmaması sebebiyle zordur. Eliade, Şamanizm'i en eski vecd tekniklerinden biri, Şamanları ise ruh uzmanı ve vecd ustası olarak tanımlamakta; "Şamanizm geniş anlamıyla dindir." demektedir.³ Karşıt görüşten olan Jean Paul Roux; Şamanizm'in ritüel pratiği olduğunu ve din olgusunun daha geniş bir anlamı olduğunu ifade etmektedir.¹

Bütün bu tanımlamalarda Şamanizm'in göze çarpan karakteristik özelliği, doğaüstü varlıklar ile iletişim kurmada vecd tekniğinin kullanılması ve bu tekniği uygulayan şahısların eylemleridir. Bu tipik özellik, araştırmacıların dünyanın çeşitli yerlerindeki ritüelleri Şamanizm başlığı altında incelemesine neden olmuştur.⁴

Şamanizm, o dönemde yaşayan ve doğanın bir parçası olan insanların ihtiyaç ve sıkıntılarını gidermesi amacıyla ortaya çıkmıştır.⁵ Bilgi birikimi sınırlı olan ve neden-sonuç ilişkisi yakalayamayan insanların, olguları doğaüstü olarak tanımlaması, çözümünü de buralarda aramasına sebep olmuştur.² Yaşamı anlamlandırmaya çalışmak, insanın doğasında var olduğu için birbirinden farklı toplumlarda bile Şamanist ritüeller birbirlerine benzerler.²

ŞAMANLARIN GÖREVLERİ

Şamanların esas görevi ruhlarla iletişim kurmaktır.⁶ Bu iletişim sebebini, insan hayatındaki günlük ihtiyaçlar, başa çıkılması gereken zorlu görevler oluşturur. Şamanların görevlerine örnekler verecek olursak; fal bakarak kehanetlerde bulunmak, hayvanlara zarar

veren ve evde bulunan kötü ruhları kovmak, ölenlerin ruhunu öteki dünyaya götürmek, mevsimleri düzenlemek, avın bol olmasını sağlamak, kayıp şeylerden haber vermek, kurbanlar sunmak ve hastaları iyileştirmektir.⁵ Bazı Şamanların kabileye öğüt verme görevleri de olabilir.⁶

ŞAMANİZM'DE HASTALIK NEDENLERİ VE HASTALIKLARIN TEDAVİLERİ

İnsanlar, doğa olaylarını, iklimsel ve biyolojik sorunların sebeplerini ruhlarla açıkladıkları için hastalık gibi kötü durumlar ortaya çıktığında bunların sebebini de ruhlara bağlamışlardır.¹ Kötü ruhlar, ya insanların ruhunu çalıp esir alarak kişiyi hasta etmekte ya da vücuduna girerek iç organlarını yemeye çalışmaktadır.⁶ Ruhun değişmesi, bozulması da hastalıklara sebeptir.¹

Şamanların, hastaları kötü ruhlardan kurtarabilmeleri için vecd tekniğini kullanmaları gerekmektedir. Şaman, hasta ve seyircilerle beraber bir tören düzenler. Şamanların bu törenlerde kostümleri ve davulları olmazsa olmazlarıdır. Bunun yanında başlıklar, çeşitli müzik aletleri, bastonlar, küçük heykeller, tütsüler, tütünler, halusinojenik bitkiler kullanırlar. Şamanlar, vecd hâline ulaşmak için davullarıyla ritim tutar, çeşitli sesler çıkarır ve danslar ederler.⁵ Buna ek olarak korkutma yöntemi (kadın Şamanların aniden cinsel organlarını göstererek kötü ruhları kaçırmaya çalışması), kurban verme, akupunktur, masaj ve bitkiler de kullandıkları diğer yöntemlerdir.¹

BİLİNÇ DURUMUNUN DEĞİŞİMİ (ALTERED STATES OF CONSCIOUSNESS)

Ksenofontov'un "cinnet getirme kültürü" olarak tanımladığı Şamanlık, esas olarak Şaman'ın bilinç durumu değişimini yaşayabilmesidir. Eliade'nin ekstazi olarak ifade ettiği bu durum; etimolojik olarak Yunanca "ekstasis" kelimesinden gelmekte, "kişinin kendisinin dışında olması" anlamına gelmektedir.⁴⁻⁷

Şamanlar, küçüklükte dalgın ve hastalıklı çocuklar olarak tanımlanmaktadır. Soy yolu ile Şaman olanlar aniden hastalanır, krizler geçirir, bağırır, sıçrar, sıtmalı gibi titrer, sara nöbetlerine benzer ağzından köpükler gelir, zaman zaman bayılabilir.⁶ Sinirli, histerik, içe kapanık, duygulu, alıngan insanlar olarak

tanımlanan Şamanların, bugünün bakış açısıyla epilepsi ya da şizofreni gibi ruh hastalıklarına sahip kişiler oldukları düşünülmektedir. Ayrıca Şamanlığın görüldüğü kuzey bölgelerinde; ağır iklim koşullarında yaşayan insanların, uzun, soğuk geceler ve gıda azlığı gibi durumlar sebebiyle vitamin eksikliklerinin olduğu, bundan dolayı menerik adlı bir hastalığa sahip oldukları, bu hastalığın Şaman mesleğine geçiş hastalığı olduğu düşünülmüştür.^{2,4} Yine kuzey bölgelerinde yaşayan özellikle Çukçilerde, arktik histeri isimli bir hastalık mevcuttur, bu hastalığın belirtileri ise ajitasyon, çılgınlık atma, ışıktan korkmadır.⁵ Bu tip hastalıkların, ekstazik deneyimleri tetiklediği düşünülmektedir. Ek olarak Şaman, istediği an vecde gelebilmek için hastalıklarını ya da trans durumunu tetikleyecek davranışlarda bulunmaktadır. Bu duruma; uzun süreli açlık, kendini yaralama, su, uyku yoksunluğu, aşırı sıcaklığa maruz kalma, sosyal ve duysal yoksunluk, uzun süre dans etme ve koşma, işitsel uyaranlar, hiperventilasyon ve entojenlerin kullanımını örnek verebiliriz.^{8,9} Tüm bu yöntemler, Şamanların belirli psikiyatrik rahatsızlıkları olsun olmasın bilinç durumu değişimini yaşayabilmelerine sebep olmaktadır.

ŞAMANLIKTA ENTOJEN KULLANIMI

Şamanik törenlerde Şaman'ın ruhlarla iletişim kurmasını sağlamak, mistik bir deneyim yaşayabilmek için kutsal kabul edilen maddeleri tanımlamakta "psikedelik", "halusinojen", "entojen" kelimeleri kullanılmıştır. Etimolojik olarak psikedelik, Yunanca "psyche" (ruh, benlik, iç dünya), "delos" (açmak, açığa çıkarmak) kelimelerinden oluşmaktadır.¹⁰ Entojen kelimesi ise yine Yunanca kökenlidir ve "en" (iç), "theo" (Tanrı), "gen" (yaratmak) kelimelerinden oluşmaktadır.¹¹

Halusinojen kelimesi, tek başına bu maddeleri tanımlamak için ideal değildir. Çünkü algısal değişiklikler yani halüsinasyonlar, bu maddelerin yarattığı etkilerden sadece bir tanesidir ve maddelerin dozuna bağlı olarak kişiler halüsinasyonlar görmeyebilir. Fakat halusinojen kelimesi, bilimsel literatürde yaygın olarak kullanılmaktadır. Psikedelik terimi sıklıkla kullanılmasına rağmen aynı zamanda 1960'lı yılların Batı kültüründe bir müzik ve sanat tarzını tanımlamak için de kullanılmaktadır. Bu sebeple bu terim de tek başına anlamı karşılayamamaktadır.¹² Ruck ve ark., halusinojen ve psikedelik kelimeleri ye-

rine geçmesi için entojen kelimesini türetmişlerdir. Entojen kelimesi bilimsel olarak benimsenmemiştir, fakat literatürde halusinojen ve psikedelik kelimeleri ile aynı anlamlarda kullanılmaktadır.¹³

Psikedelik maddeler gerçeklik, zaman-mekân, benlik algısında, düşünce, duygu durumunda değişiklikler meydana getirirler. Bağımlılık yapmaz ve otonom sinir sistemine zarar vermezler. Depresyona sebep olduğu, illüzyon halüsinasyonlar gördürdüğü, kişilik bölünmesine, akılla değil dürtülerle davranmaya sebep olduğu, sersemlik yaptığı ve kavrayışı azalttığı, insan genetiğine zarar verdiği iddia edilmektedir. Tarih boyunca insanlar doğrudan şifa bulmak, hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemlerine ulaşacak vizyonlar edinmek, mistik tecrübe elde etmek, analjezik olarak ve dinî amaçlarla entojenleri kullanmışlardır.¹⁰

Eliade, halusinojen kullanmayı kendiliğinden transa geçebilen Şamanların olduğu saf Şamanizm ile kıyasladığında, halusinojen kullanımının Şamanizm'in dejenere hâli olduğunu söylemiştir.¹⁴

Entojenlerin kullanıldığı Şaman ritüelleri, klasik Şaman ritüelleri gibi şarkı, kehanet ve davul barındırmaktadır. Ritüellerin karanlık veya düşük ışıktaki yapılması daha çok imge görmeye sebep olmaktadır.¹⁵ Halusinojen kullanımının Avrupa ve Asya'da az görülmesinin sebebi, tropikal iklimle kıyasla ılıman iklimde entojen olarak kullanılan bitkilerin daha az yetişmesi olabilir.¹⁶ Halusinojen kullanımı, en çok Güney Amerika kıtasında görülmektedir.

Tıp tarihi bakış açısı ile Şamanik ritüellerde kullanılan entojenlerin derlemesini yapmak amacıyla Şaman, entojen, halusinojen anahtar kelimeleri, İngilizce ve Türkçe olarak Google Akademik, PubMed gibi arama motorlarında taranmıştır. Elde edilen makalelerde yer alan bitkisel ürünlerin ayrıca özellikleri ve kullanımları da araştırılmıştır. Bundan sonraki bölümde, literatür taraması ile erişilen 12 farklı entojen ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ayrıca, halüsinasyonların kullanıldığı coğrafya, içerikleri, kullanım şekilleri, kim tarafından kullanıldığı ve kullanım amacı Tablo 1'de toplu şekilde gösterilmektedir.

AYAHUASCA

Amazon bölgesinde bitkilerin ruhlarıyla iletişim kurduğu düşünülen, güçlerini bitkilerden alan ve bitkilerin şarkılarını öğrettiği kişiler yani Şamanlar vegetalistas

TABLO 1: Şaman ritüellerinde kullanılan entojenler.

Entojenin adı	Kullanıldığı coğrafya	İçeriği	Kullanım şekli	Kim tarafından kullanıldığı	Kullanım amacı
Ayahuasca	Amazon Ormanları, Güney Amerika	Beta-karbolin sınıfından alkaloidler, DMT	İçecek olarak	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Mapacho	Amazon Ormanları, Güney Amerika	Harmala alkaloidleri (Beta-karbolin sınıfı)	Sigara, tüsü şeklinde	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Toe	Amazon Ormanları, Güney Amerika	Skopolamin, Atropin	İçecek olarak	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Peyote	Kuzey Amerika	Meskalin	Yenerek	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
San Pedro	Güney Amerika	Meskalin	İçecek olarak	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Epena	Güney Amerika, Batı Amazon	5-MeO-DMT, DMT	Burundan çekilerek	Şaman, hasta, kabile üyeleri	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Anadenanthera	Güney Amerika	Büfotenin	Tütünlü, pipoyla, burundan çekilerek, içecek olarak	Şaman	Vecd hâline geçmek için, pnömöni, bronşit gibi solunum yolu enfeksiyonlarının, kabızlık ve baş ağrısının tedavisinde kullanılmaktadır.
Salvia divinorum	Meksika	Salvinorin A	İçecek olarak, sigara gibi içerek	Şaman ve hasta	Vecd hâline geçmek için, diyareyi durdurmakta, dışkılamayı ve idrar yapımını kolaylaştırmakta, baş ağrısı ve romatizmayı rahatlatmakta
Morning glory (Oblituqui)	Meksika	d-lisjerik asit amid	İçecek olarak,	Şaman ve hasta	Vecd hâline geçmek için, şişkinlik ve zührevi hastalıkları gidermede, ağrıyı hafifletme ve tümörleri çıkarmada kullanılmaktadır.
Psilosibin ve psilosin içeren mantarlar	Tüm coğrafyalarda	Psilosibin ve psilosin	İçecek olarak, yenerek	Şaman	Vecd hâline geçmek için, bayramlarda ve dini törenlerde kullanılmaktadır.
Amanita muscaria	Orta Asya	İbotenik asit, müsimol	Yenerek	Şaman	Vecd hâline geçmek için kullanılmaktadır.
Datura	Meksika	Atropin, skopolamin alkaloidleri	İçecek olarak	Şaman	Vecd hâline geçmek için, kehanet ve tani amaçlı, ciddi yaralanmalarda, hastalıklarda ve kemik kırıklarında hem iyileştirici olduğu düşünüldüğü hem de anestezi özelliklerinden dolayı kullanılmaktadır.
Tabernanthe iboga	Afrika-Gabon	İndol alkaloidi	Yenerek, sigara gibi içerekle karıştırılarak	Kesin bilgi bulunamadı.	Geleneksel seremonilerde kullanılmaktadır.
Kava	Pasifik adaları	Kavalaktinler, pipermetisin, 3α,4α-epoxy-5β-pipermetistin ve awaine ile karakterize 3 alkaloid	İçecek olarak	Kesin bilgi bulunamadı.	Geleneksel seremonilerde, önemli sosyal etkinliklerde ve misafir karşılamakta kullanılmaktadır.

DMT: Dimetiltirptamin.

olarak adlandırılmakta, ritüellerine ise vegetalismo denilmektedir. Curanderos da kullanılan diğer bir kelimedir ve şifacı anlamına gelmektedir. Bu bölgedeki Şamanlık faaliyetlerinde kullanılan en önemli ve yaygın içecek, ayahuascadır. Ritüellerinde kullandıkları bitkilere göre vegetalista uzmanlıklara ayrılmaktadırlar. En yaygın kullanılan bitkilere göre Şamanlar; paderos (Ağaç kabukları kullanır), tabaqueros (Mapacho kullanır), ayahuasqueros (Ayahuasca kullanır), toecero (Toe kullanır) olarak adlandırılırlar.¹⁷

Son 400 yıldır, entojenik bitkilerden hazırlanan bir içecek olan ayahuasca, Amazonlardaki yerli halkın Şaman ritüellerinde kullandığı bir içecektir. Ayahuasca kelimesi, “spirit vine”, “vine of the dead” anlamı ile Türkçeye “ruh içeceği” veya “ölülerin içkisi” olarak çevrilebilir. Bu kelime, Güney Amerika yerlilerinin kullandığı Keçuva dilinden gelmektedir.¹⁸ Yerli Amazonlar arasında Şamanların, sosyal düzeni korumak ve günlük yaşam olaylarını yorumlamak gibi görevleri vardır. Her Şaman gibi bu Şamanlar da ruhlara iletişim kurarlar, ruhların ve insanların dünyaları arasındaki ilişkiyi düzenlerler. Ayahuasca içmek, Şamanlar için çok temel bir deneyimdir, bu deneyimde yaşananlar gerçeklik olarak görülürken, normal bilinç düzeyi sadece bir yanılsama olarak kabul edilir.¹⁹

Ayahuasca çayı, en çok temel olarak “*Banisteriopsis caapi*” bitkisinden yapılmakta, ancak ihtiyaç olduğunda *Banisteriopsis muricata*, *Callaeum antifebrile*, *Teraptyrys styloptera* bitkileri de kullanılabilir. Ayahuasca'nın hazırlanışı standart olmasına rağmen her Şaman'ın kendine özgü tarzı vardır. Genellikle taze *B. caapi* sarmaşıkları kesilir ve çekiç veya taş kullanılarak ezilir. Toz hâline geldikten sonra bir tencereye koyulur. Üzerine “*Psychotria viridis*” yaprakları da eklendikten sonra karışımı geçene kadar su koyulur ve birkaç saat kaynatılır. *B. caapi* tek başına da etki yaratabilir ancak *P. viridis* yaprakları eklenmesiyle çayın gücü daha da artırılmaktadır. *B. caapi*, beta-karbolin sınıfından alkaloidler barındırır. Bu alkaloidler, monoamin oksidaz inhibitörü olarak işlev görür. *P. viridis* bitkisinde ise halusinojen olan dimetiltriptamin (DMT) bulunmaktadır.¹⁸

Bazı topluluklarda Şaman olabilmek için başka bir Şaman'ın yanında bir süre gelenekleri öğrenmek için çıraklık etmek gerekmektedir. Ormanda izole bir şekilde yaşayan çırak Şaman'ın, “dieta” adı verilen

davranışsal kısıtlamalar içeren bir sürece girmesi ve bu sayede kendini bitkilerin ruhları için çekici hâle getirmesi gerekmektedir. Özellikle ayahuasca ve toe bitki karışımlarının ruhlarının kıskanç olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple çırak, kendini toplumdan uzaklaştırarak dietaya girmektedir. Bu dönemde Şaman, tüm cinsel ilişkilerden kaçınır ve karşı cinsten üyelerle özellikle âdet gören kadınlarla temastan kaçınması gerektiğine inanılır. Balık, pirinç gibi ağır olmayan gıdalarla beslenmektedir; domuz eti, sığır yağı, domuz yağı, şeker, tuz ve alkol yasak gıdalar arasındadır. Ancak bir Şaman, 5 ay boyunca cinsel ilişkiden ve diğer kısıtlı faaliyetlerden kaçınıbiliyorsa tedavi etme yeteneğine sahip olacağına inanılmaktadır.¹⁸

Bitki ruhlarının, Şaman'a “icaros” olarak bilinen şarkıları ilettiğine inanılır. Icaros, genellikle Keçuva dili, İspanyolca ve diğer diller ile karışık, ilahiler ve ıslıklardır. Bu şarkılar, bitkilerin ruhlarından, Şaman'a çalışmalarında yardımcı olabilmesi için iletilmektedir. Aynı zamanda bir hastalığın kaynağını ortadan kaldırmak ve ruhları sakinleştirmek için de kullanılır.¹⁸

MAPACHO

Tabaquero isimli Şamanların kullandığı bitkinin yerel adıdır. Bu bitkiye “*Nicotiana rustica*” veya “Aztec tobacco” denilmektedir. Ritüellerinde mapacho kullanan Şamanlar, ayahuasca seremonisi sırasında tütün dumanını içeceğe üfleemektedir ve bu dumanın, insanlar ve öteki dünya arasındaki sınırı çözdüğü düşünülmektedir.¹⁸

Ülkemizde Maraş otu olarak bilinen *N. rustica*, sigarada kullanılan *Nicotiana tabacum*'a göre 5-8 kat daha fazla tütün içermektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde otun yaprağından toz elde edilmekte, bazen sigara ile bazen ağızda çiğnenerek kullanılmaktadır.²⁰ *Nicotiana* bitki türünden harmala alkaloidleri izole edilmiştir. Beta-karbolin sınıfından olan harmala alkaloidleri halusinojenik etkiye sahiptir.²¹

TOE

Toe, “*Brugmansia suaveolens*” bitkisinden hazırlanan içkinin adıdır. Bu bitki, yüksek düzeyde skopolamin, atropin içermektedir.¹⁸ *B. suaveolens* bitkisinin diğer isimleri “Brazil's white angel trumpet”, “angel's tears” ve “snowy angel's trumpet”tir. Çok az Şaman, etkileri güçlü ve tehlikeli olduğu için ritüellerinde toe kullanmaktadır.¹⁷

PEYOTE VE SAN PEDRO KAKTÜSÜ

Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri sınırları içerisinde bulunan Mescalero Kızılderililer Bölgesi'nde, Mescaleros, Chiricahuas ve Lipans isimli 3 farklı Apaçi topluluğu yaşamaktaydı. Sayıları gittikçe azalan bu gruplardan günümüzde Chiricahuas ve Lipans yok olmuş; geriye kalan üyeler Mescaleroslara katılmışlardır. Opler isimli bir araştırmacı, bu kabilenin üyelerinin doğaüstü güçleri kötü ya da iyi olarak ayırmadığından, dünyanın erdemini içinde bulunan güçten aldığından, bu gücün bir rüya, halüsinasyon deneyimiyle bir bitki, hayvan ya da doğal fenomenlerin aracılığıyla ve doğrudan ya da bir Şaman yoluyla kişilere gelebildiğinden bahsetmiş, kabileleri Şaman kabileleri olarak tanımlamıştır. 1930'lu yıllarda saha çalışması yapan Opler, Mescalerosların 40 yıldır seremonilerinde, Lipanların da Şamanik bağlamda peyote (*Lophophora williamsii*) isimli bir kaktüsü kullandığını öğrenmiştir.²²

Huancabamba, Peru'da And Dağlarının kuzeyinde ve yüksekte bulunan bir vadidir. Burada Şamanlar San Pedro kaktüsünün etkisindeyken, hasta kimselerin içinde bulunduğu kötü durumun nedenini belirler ve bir tedavi önerir. İyileştirme sürecinin 2. aşaması, "Las Huaringas" olarak bilinen göllerin çevresinde yetiştiği söylenen şifalı bitkilerden hazırlanan halk ilaçlarının tedavi amaçlı hazırlanmasıdır. Özellikle sorunlu vakalar, bu göllere götürülmektedir ve tövbe eden kişi kutsal suda yıkanırken ruhsal olarak bir yenilenme yaşadığına inanır. San Pedro kaktüsünün temsilleri Chavin kumaşlarında, Nazca, Moche ve Chimù seramiklerinde görülmekte; MÖ 200-MS 600 zamanları arasında kullanıldığı düşünülmektedir. Ek olarak Chavin arkeolojik sit alanında MÖ 1300 yılından kalma taş oymalarda, kaktüs tutan antropomorfik bir figür vardır.²³

Peyote, San Pedro gibi kaktüslerde meskalin adında alkaloidler bulunmaktadır. Meskalin, epinefrin ve dopamin gibi doğal nörotransmitterlere benzeyen halusinojenik bir maddedir. Liserjik asit dietilamid benzer bir etki mekanizmasına sahip olmakla beraber ondan daha hafif etkilere sahiptir.²⁴

EPENA

Epena, "*Virola theiodora*" isimli bitkiden elde edilmektedir.²⁵ *V. theiodora* bitkisinin majör olarak 5-

MeO-DMT'yi kabuğunda, DMT'yi ise yapraklarında barındırdığı bilinmektedir.²⁶

Epena, burundan çekilen halusinojenik bir maddedir. Batı Amazon'da Tukanoan dilini kullanan Desena yerlilerince kullanılmaktadır. Tukanoan Şaman'ı, epena kullanarak, Samanyolu'nda yaşayan "Viho-mahse" isimli "snuff-person" (Viho bitkisinin ustası) ile iletişim kurmaktadır. Bu topluluklarda Şaman, ruh dünyasıyla doğrudan iletişim kuramaz. Viho-mahse, Şaman'ın ruhlarla iletişim kurabilmesi için aracı kişidir. Epena kelimesi Venezuela'da, Viho kelimesi Kolombiya'da kullanılmaktadır.²⁵ Farklı bir durum olarak Brezilya-Venezuela sınırında yaşayan Yanomamö yerli halkının puberte çağını geçmiş olan ve erişkin erkekleri düzenli olarak epena kullanmaktadır. Genellikle Şaman olmayan kişiler halusinojenleri kullanmazken, bazen hastanın ve hastanın yakınlarının da Şaman ile beraber entojenik maddeleri kullandığı durumlar mevcuttur.¹⁴

Anadenanthera

Anadenanthera bitkisi, Şaman ritüellerinde tütünle, pipoyla, burundan çekilerek ya da içecek olarak kullanılmaktadır. Bu bitkinin izlerine arkeolojik ve etnografik kayıtlar sayesinde Peru, Şili, Bolivya, Arjantin gibi Güney Amerika ülkelerinde, eski eserlerin ve insan kalıntılarının korunduğu yerlerde rastlanmıştır. Bitki kullanımı, And Dağlarında yaşayan kültürlerle ilişkilidir. *Anadenanthera* bitkisinden "angico gum" adlı bir sakız elde edilir. Bu sakız pnömoni, bronşit gibi solunum yolu enfeksiyonlarının, kabızlık ve baş ağrısının tedavisinde kullanılır. Ayrıca Güney Amerika ve Karayiplerdeki geleneksel bitkiyle tedavi uygulamalarında kullanılır. *Anadenanthera* bitkisinde DMT'nin bir analogu olan bufotenin maddesi mevcuttur.²⁷

Salvia Divinorum

Salvia divinorum, Kuzeydoğu Oaxaca'da dağlarda ve yüksek vadilerde yaşayan Mazatec yerlilerinin kullandıkları bir bitkidir. Şamanlar ve Şaman adayları, bu bölgede de baharatlı yemeklerden, cinsel ilişkiden ve alkolden uzak durdukları bir diyet yapmaktadırlar. *S. divinorum* bitkisi ile cennete giden yolda kendini tanıtan Şaman adayları, bir sonraki eğitimlerinde "morning glory" ve en sonunda da halusinojenik mantarları kullanma üzerine ustalaşırlar. Adaylar bu sü-

reçte *S. divinorum* kullanarak hastalıkları tanımayı, iyileştirme yollarını ve iyileştirici bitkileri kullanmayı öğrenirler. İyileştirme sürecinde bitkiyi duruma göre sadece hasta, sadece Şaman ya da her ikisi birden kullanabilmektedir. Tedavi amacıyla da kullanılan bitki, diyareyi durdurmakta, dışkılamayı ve idrar yapımını kolaylaştırmakta, baş ağrısı ve romatizmayı rahatlatmaktadır.²⁸ Salvinorin A bileşiğinin, *S. divinorum* içindeki ana psikoaktif madde olduğu düşünülmektedir.²⁹

MORNING GLORY (OLOLIUQUİ)

Genel olarak “morning glory” yani gündüzsefası olarak isimlendirilen *Ipomoea* cinsinden “*Ipomoea corymbosa*” isimli bitkinin tohumları, Meksika’da Aztek Şamanlar tarafından bazen hastalarla paylaşılarak da kullanılmıştır. *I. corymbosa* bitkisi, LSD’ye benzer d-liserjik asit amid alkaloidini içermektedir. Bu bitkiye, o bölgede kullanılan entojenlere verilen genel isim olan “ololiuqui” de denilmektedir ve bitkinin kendine ait bir tanrısı olduğuna da inanılmaktadır. Ayrıca bitkinin tıbbi kullanımı da çok yaygındır. Şişkinlik ve zührevi hastalıkları gidermede, ağrıyı hafifletme ve tümörleri çıkarmada kullanılmıştır.³⁰

MANTARLAR

Psikoaktif mantarlar, hemen hemen dünya geneline dağılmıştır ancak 15’ten fazla raporlanan yerler; Kuzey ve Güney Amerika, Kanada, Avrupa, Hindistan, Japonya, Avustralya ve Yeni Gine’dir.³¹

1. Psilosibin ve Psilosin İçeren Mantarlar

Teonanácatl (halusinojen mantar) kelimesi, Azteklerin dilinde “kutsal mantar” ve “Tanrı’nın eti” anlamına gelmektedir. Bernardino de Sahagún isimli İspanyol misyoner ve gezginin kitabında, Meksika yerlilerinin bayramlarında ve dinî törenlerinde yedikleri sarhoş edici kutsal mantarların kullanımına ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu mantarların, sadece bayram etkinliklerinde değil, aynı zamanda şifacılar ve kâhinler tarafından da kullanıldığı bilinmektedir.³⁰

2. *Amanita Muscaria*

Sinek mantarı (fly agaric), gelin mantarı olarak bilinen bu mantar, en az 4000 yıldır Orta Asya’da dinî ritüellerde yer almaktadır. Beyaz benekli kırmızı mantar masallarda, resimlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Bu mantarın Kuzeydoğu Sibirya’da kullanımını

gezginler, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kaydetmişlerdir. Bu mantarlar ibotenik asit, müsümol gibi bileşikler içermektedirler.¹¹

Datura

Datura bitkisi, Türkçede güzelavrat otu olarak bilinen *belladonna* bitkisi gibi atropin, skopolamin alkaloidlerini içermektedir. Çoğunlukla yapraklardan ve tohumunun tozundan yapılan bir içecek şeklinde tüketilmektedir. “Jimsonweed” veya “stinkweed” olarak da isimlendirilebilen bu bitki, Azteklerde kehanet ve tanı amaçlı kullanılmıştır. Yerliler, *Datura* türlerini yaralanmalar, ava hazırlık, yağmur dansı ve ergenlik törenlerinde hâlâ kullanmaktadırlar.³²

Kaliforniya yerlilerince ruhları bilen kişi olmak ve rüya yardımcıları edinmek amacıyla Şamanlar *Datura* kullanmaktadırlar. *Datura* kullanacak Şamanlar, ruhlarla iletişim kurabilmek için ayahuasca kullanan Şamanlar gibi diyet yapmaktadırlar. Altı ay boyunca cinsel ilişkiden kaçınan, son 1 ay et, yağ ve tuz yemeyi bırakan Şamanların ailesi de son 3 gün kala oruç tutmaktadır. Bu bitki, ritüellerde genelde akşamları kullanılmaktadır. *Datura*, ayrıca ciddi yaralanmalarda, hastalıklarda ve kemik kırıklarında hem iyileştirici olduğu düşünüldüğü hem de anestezi özelliğinden dolayı kullanılmaktadır.³³

Tabernanthe Iboga

Afrika Gabon ülkesinde yaşayan yerlilerin Bwiti adında bir inanç sistemleri ve bu inanışa ait seremonilerinin olduğu bilinmektedir. Bwiti seremonileri, halusinojen *iboga* bitkisinin kullanımını içermektedir; Bwiti ibadeti atalara yapılan ve tedavi ibadetleri şeklindedir. Etnologlar, Bwiti ibadetini Şamanizm ile ilişkilendirmişlerdir; çünkü görülmeyen ataların dünyası ile bu dünya arasında ara bulucu görevi gören kutsal bitkilerin yenilmesi gerekmektedir. Acı bir bitki olan *iboga* bitkisinde, indol alkaloidi olan ibogain mevcuttur. Bu maddenin uyuşturucu bağımlılığı tedavisinde kullanılacak potansiyeli olduğu gösterilmiştir.³⁴

KAVA

Pasifik adalarında yetişmekte olan kava bitkisi, karabergiller ailesinden gelmekte; Latince adı “*Piper methysticum*”dur. 2000 yıldan uzun süredir geleneksel seremonilerde yerliler, önemli sosyal etkinliklerde

ve misafir karşılamakta kava bitkisinden elde edilen içeceği kullanmaktadırlar.³⁵ Pasifik adaları arasında dinî işlevleri değişmekle beraber kava, Şamanlar, atalar ve tanrılar arasında köprü görevi görmektedir ve ritüellerin önemli bir parçasıdır.³⁶ Kava bitkisinde, kavalaktonlar bileşiminin yanı sıra “pipermetistin”, “3 α ,4 α -epoxy-5 β - pipermetistin” ve “awaine” ile karakterize 3 alkaloid mevcuttur.³⁵

TARTIŞMA VE SONUÇ

Şamanizm, günümüzden binlerce yıl önce yaşamı anlamlandırmak için insanlığın oluşturduğu bir inanç sistemi veya ritüeller pratiğidir. Şamanizm anlayışı; avcı toplayıcı toplumlarda, insanların biyolojik potansiyelini kullanarak geliştirdiği evrensel ve kültürel bir adaptasyon olarak görülebilir. Şamanizm, doğaya hükmetmek yerine onunla beraber uyum içinde yaşayan insanların inançları olarak değerlendirilebilir. Bu, her şeyin ruhu olduğuna inanış doğal olarak birlikte yaşadıkları canlılar üzerinden gerçekleşmiştir. Dolayısıyla entojenler, sadece bitki olarak algılanmamalıdır, onlar inanç sisteminin önemli bir parçasıdır ve sağlık hastalık kavramlarının geçmişten günümüze taşınmasında bir köprü görevi görmektedir.

Tabiatla bağıni koparmış, kendine, canlılığına ve üzerinde yaşadığı dünyaya yabancılaşan, yaşama anlamını kaybeden ve yeni bir arayışın içinde olan insanlık, spiritüel gelişim, modern tıbbın çare bulamadığı hastalıklara çözüm bulmak, travmalarını atlatmak, ruh sağlıklarını ve psikolojilerini düzeltmek, duygusal anlamda iyileşmek amacıyla entojen kullanımına başvurmaktadır.¹⁸ Belki de bu nedenlerle hâlâ varlığını sürdüren Şamanizm, günümüzde modern tıbbın bütüncül olarak göremediği insanın ilgisini çekmektedir. Özellikle 1950’li yıllardan bu yana akademinin araştırmalarıyla popüler olmaya başlayan ayahuasca içeceği, Peru’da turizm aracı olarak kullanılmaktadır. Literatürde “uyuşturucu turizmi”, “ayahuasca turizmi” olarak anılmakta, Peru’nun yerel şifacıları turistlere 2 haftalık ayahuasca seansları, seminerler, atölye çalışmaları sunan çeşitli işletmelerde çalışan olarak hizmet vermektedirler.¹⁸

Hastalanan bedeni iyileştirmek için ruhlarla iletişim kurmaya çalışan Şaman’ın aracı olarak kullandığı bu psikedelik maddeler, günümüzde bilim insanlarının da ilgisini çekmektedir. Entojenlerin ba-

zıları, psikiyatristler tarafından nevroz tedavisinde kullanılmış ve bazı kereler olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Entojenlerin alkol bağımlılığı tedavisinde kullanılmasıyla kişilerin alkol kullanımının, suçlu kimseler üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda da suçun tekrarının azaldığı gibi sonuçlar kaydedilmiştir. Benzer çalışmalarda, psikolojik problemleri olmayan kişilerin ise “başkalarına karşı daha toleranslı olma”, “insanlar arası ilişkinin önemini ve anlamını daha iyi anlama” gibi olumlu ifadeleri mevcuttur.¹⁰ Birçok deneysel çalışma, alkolizm ve diğer bağımlılıkları tedavi etmek üzerine yapılsa da kaygı bozukluğu, depresyon, şizofreni ve otizm tedavileri üzerine çalışmalar da bulunmaktadır.¹³

Modern dünyada yeni anlamlar peşinde koştuğunu düşünen insanların, aslında kadim kökleri olan entojen kullanımını, Şamanizm’i kendisine çare olarak görmesi dikkat çekicidir. Tıp tarihinin önemli bir parçası olan Şamanizm’in ritüellerinden olan entojenler, günümüzde amacının dışında turizm nesnesi olarak, madde kullanımı şeklinde suistimal edilmektedir. Bu tür zararlı etkilerden uzaklaşmak için öncelikle ne ile karşı karşıya kaldığımızın farkındalığı gereklidir. Bu bağlamda modern tıbbın ve modern insanın ruh sağlığı üzerine çalışan alanların çaresiz kaldığı noktalarda, doğaya ve geçmiş inanışlara dönen bireylerin korunması için entojen olarak kullanılan bitkiler hakkında yapılacak multidisipliner çalışmaların tıp tarihinin katkılarıyla daha da zenginleşeceği düşünülmektedir.

Bu makale ile entojenler hakkında tıp tarihi bağlamında yeni araştırma sorularının önünün açıldığı düşünülmektedir. Entojenler hakkında yapılacak etnobotanik çalışmalara tıp tarihi perspektifinden bakmak, bitki ve insan etkileşimini daha iyi ortaya koyacaktır. Saha çalışması, katılımlı gözlem yapan antropologlar, sosyologlar, birlikte tıp tarihçilerinin de sağlık ve hastalık paradigmaları açısından değerli açılımları olacaktır. Makalede kısa kısa verilen her bir entojenin ayrı ve daha detaylı çalışılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca belli hastalıklarda entojen kullanılan ritüellerin ayrıntılarının incelenmesi önerilir. Anadolu’da tedavi amacıyla yapılan ritüellerde, entojen kullanımı çalışmalarının tıp tarihine ciddi katkılar sağlaması mümkündür.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyesi veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma hazırlanırken tüm yazarlar eşit katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

- Demir M. Şamanizm'de hastalık kavramı ve tedavi yaklaşımları [Concepts of disease and therapeutic approaches in Shamanism]. Lokman Hekim Dergisi. 2016;6(1):19-24. [Link]
- İzgi MC. Şamanizm ve şamanlara genel bakış [An overview of shamans and Shamanism]. Lokman Hekim Dergisi. 2012;2(1):31-8. [Link]
- Eliade M, ed. Birkan İ, çeviri editörü. Şamanizm. 3. Baskı. Ankara: İmge Yayınevi; 2014. p.17-26.
- Arvas A. Şamanizm [Shamanism]. International Journal of Turkish Literature Culture Education. 2014;3(3):49-71. [Crossref]
- Paktin Y. Şaman yorumlamaları ve büyüsellik [Yüksek lisans tezi]. Ankara: Hacettepe Üniversitesi; 2013. p.3-17. Erişim tarihi: 17.11.2021. Erişim linki: [Link]
- Mandaloğlu M. Türk kültür çevresinde Şamanizm ve şamanlık meselesi [Shamanism and shamanism question around the Turkish culture]. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2011; 15(3):111-22. [Link]
- Winkelman M. Shamanism and the origins of spirituality and ritual healing. Journal for the Study of Religion, Nature and Culture. 2009;3(4):458-89. [Crossref]
- Eşel E. Dinî ve mistik deneyimlerin muhtemel bilişsel ve nörobiyolojik düzenekleri [Probable cognitive and neurobiological mechanisms of religious and mystic experiences]. Bulletin of Clinical Psychopharmacology. 2009;19(2): 193-205. [Link]
- Dobkin de Rios M, Winkelman M. Shamanism and altered states of consciousness: an introduction. J Psychoactive Drugs. 1989;21(1):1-7. [Crossref] [PubMed]
- Horozcu Ü. Psikodelik ilaçlar ve mistik deneyim: mistik deneyimin kısa yolu [Psychedelic drugs and mystical experience: shortcut to religious experience]. İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2013;28:141-74. [Link]
- Crocq MA. Historical and cultural aspects of man's relationship with addictive drugs. Dialogues Clin Neurosci. 2007;9(4):355-61. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Johnson M, Richards W, Griffiths R. Human hallucinogen research: guidelines for safety. J Psychopharmacol. 2008;22(6):603-20. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Nichols DE. Psychedelics. Pharmacol Rev. 2016;68(2):264-355. Erratum in: Pharmacol Rev. 2016;68(2):356. [Crossref] [PubMed] [PMC]
- Vitebsky P. Shamanic Botany: Hallucinogens. Shamanism. Norman: University of Oklahoma Press; 2001. p.6, 85. ISBN: 0-8061-3328-7.
- Metzner R. Hallucinogenic drugs and plants in psychotherapy and shamanism. J Psychoactive Drugs. 1998;30(4):333-41. [Crossref] [PubMed]
- Metzner R. Entheogenic rituals, shamanism and green psychology. European Journal of Ecopsychology. 2013;4:64-77. [Link]
- Demange F. Amazonian Vegetalismo: A study of the healing power of chants in Tarapoto, Peru [Master thesis]. London: University of East London; 2000-2002. p.3-43. Erişim tarihi: 17.11.2021. Erişim linki: [Link]
- Homan JE. Charlatans, seekers, and shamans: The Ayahuasca boom in Western Peruvian Amazonia [Master thesis]. Kansas: University of Kansas; 2011. p.1-123. Erişim tarihi: 17.11.2021. Erişim linki: [Link]
- Fotiou E. The globalization of Ayahuasca shamanism and the erasure of indigenous shamanism. Anthropol Conscious. 2016;27(2):151-79. [Crossref]
- Şanal Baş S, Özlü O. Maraş otu kullanan hastadaki anestezi deneyimimiz [Anaesthesia experience from a patient using Maraş powder]. Turk J Anaesth Reanim. 2013;41:68-9. [Link]
- Grundmann O, Phipps SM, Zadezensky I, Butterweck V. Salvia divinorum and salvinorin A: an update on pharmacology and analytical methodology. Planta Med. 2007;73(10):1039-46. Erratum in: Planta Med. 2007;73(10):1139. [Crossref] [PubMed]
- Boyer BL, Boyer R, Basehart HW. Shamanism and peyote use among the Apaches of the Mescalero Indian reservation. In: Harner MJ, ed. Hallucinogens and Shamanism. New York: Oxford University Press; 1973. p.53-66.
- Davis EW. Sacred plants of the San Pedro cult. Botanical Museum Leaflets. 1983;29(4): 367-86. [Crossref]
- Cengiz C, Bal U, Ulutaş KT, Dağlıoğlu N. Mescaline abuse via peyote cactus: the first case report in Turkey. Anatolian Journal of Psychiatry. 2016;17(Suppl.3):68-70. [Crossref]
- Pratt C. Epena. An Encyclopedia of Shamanism. 1st ed. New York: The Rosen Publishing Group; 2007. p.161-3.
- Agurell S, Holmstedt B, Lindgren JE, Schultes RE. Alkaloids in certain species of Virola and other South American plants of ethnopharmacologic interest. Acta Chem Scand. 1969; 23(3):903-16. [Crossref] [PubMed]
- Torres CM, Repke DB. Introduction. Anadenanthera Visionary Plant of Ancient South America. New York: The Haworth Herbal Press; 2006. p.xii-xiii.
- Valdés LJ 3rd, Díaz JL, Paul AG. Ethnopharmacology of ska María Pastora (Salvia divinorum, Epling and Játiva-M.). J Ethnopharmacol. 1983;7(3):287-312. [Crossref] [PubMed]
- Janiger O, de Rios MD. Nicotiana an hallucinogen? Econ Bot. 1976;30(3):295-7. [Crossref]
- Hofmann A. Teonanácatl and Ololiuqui, two ancient magic drugs of Mexico. Bulletin on Narcotics. 1971;23(1):3-14. [Link]
- Matsushima Y, Eguchi F, Kikukawa T, Matsuda T. Historical overview of psychoactive mushrooms. Inflammation and Regeneration. 2009;29(1):47-58. [Crossref]
- Grinspoon L, Bakalar JB. Chapter 1: The Major Psychedelic Drugs: Sources and Effects. Psychedelic Drugs Reconsidered. New York: Basic Books Inc; 1979. p.31. ISBN: 0-465-06450-7.
- Applegate RB. The datura cult among the Chumash. The Journal of California Anthropology. 1975;2(1):7-17. [Link]
- Laval-Jeantet M. Iboga's travel: questions raised by shamanic experience as a project of artistic exploration. Technoetic Arts a Journal of Speculative Research. 2003;1(3):181-90. [Crossref]
- Food and Agriculture Organization of the United Nations, World Health Organization. Kava: a review of the safety of traditional and recreational beverage consumption. Technical Report. Rome: FAO and WHO; 2016. p.2. [Link]
- Thomas N. Marginal powers: shamanism and the disintegration of hierarchy. Critique of Anthropology. 1988;8(3):53-74. [Crossref]